

IHVÂN ES-SAFÂ'DA BİLİM EĞİTİMİ, AMACI VE BİLİM SINIFLAMASI

Science Education, Its Aims and Classification of Science in Ikhwân es-Safâ

Yrd. Doç. Dr. Hasan Aydın
OMÜ Sinop Eğitim Fakültesi
haydin@omu.edu.tr

ÖZET:

Ihwân es-Safa, İslam dünyasında 10. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, siyasi amaçları olan ve bu amaçları gerçekleştirmek için dostluk, kardeşlik ve yardımlaşmayı temel aldığı ileri süren bir topluluğun adıdır. Topluluğun yaşadığı dönem, dinsel, kültürel ve siyasal açıdan yoğun bir tartışmanın yaşandığı, A. Mez, J. L. Kreamer, M. Arkoun gibi kimi düşünürlerin İslam Rönesansı diye adlandırdıkları bir dönemdir. Kuşkusuz anılan nitelemenin ardında bilim ve bilim eğitime yapılan gönderme yatmaktadır. Bu yüzden biz bu makalede, anılan dönemin düşünce hayatında önemli bir yer edinen Batıni eğilimli Ihwân es-Safa topluluğunun bilgi, eğitim ve öğretim kavramlarına nasıl baktıklarını, bilgi elde etmeye dönük olarak ortaya koydukları soruları ve bunlara bağlı olarak bilim sınıflamalarını ele almayı; bu sınıflamanın eğitimbilimsel değerini ve Ihwân üyelerinin ahlakî ve ruhanî yücelişlerindeki işlevlerini ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Anahtar Sözcükler: Ihwân es-Safâ, bilim, eğitim, öğretim, bilim sınıflaması

ABSTRACT

Ikhwân es-Safâ (Brotherhood of Purity) is a name of community which emerged in the second half of 10th century and it had political aims and in order to achieve these aims it claimed that friendship, brotherhood and contribution are the basis of their community. The period in which this community lived is the period of Islamic Renaissance that was given its name by great thinkers such as A. Mez, J. L. Kreamer, M. Arkoun., and there was also compact discussion of religious, cultural, philosophical and political point of view. Certainly, the reason behind this discussion is its reference to science and the education of science. Therefore in this article we aim to discuss how Ikhwân es-Safâ looks at knowledge, education and training concepts and classification of science.

Key Words: Ikhwân es-Safâ, science, education, training, classification of science

1. Giriş:

Klasik İslam düşüncesinde, felsefeyle ilgilenen düşünürlerin, kendi ilgi ve bilim algıları doğrultusunda, bilimle ilgilenmek isteyen kimselere ışık tutmak amacıyla yer yer bilimleri sınıfladıkları, hatta salt bu konuyu ele alan yapıtlar kaleme aldıkları görülür.¹ Özellikle Aristotelesçi (meşşâî) geleneğe bağlı İslam filozoflarının bilim sınıflamaları oldukça ünlüdür ve bu sınıflamalarda Aristoteles'in ve onun Yeni Platoncu yorumcularının bilim sınıflamasının ağırlığının hissedildiği gözlenir. Kindî² ile başlayan Aristotelesçi (meşşâî) bilim sınıflaması,

Âmirî³, Fârâbî⁴, İbn Sînâ⁵, İbn Rüşd⁶, ve hatta yer yer Gazzâlî⁷ ve İbn Haldûn'da⁸ bile etkisini gösterir. X. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, Basra merkezli İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ⁹ adlı topluluğun kaleme aldığı 52 risaleden oluşan külliyatta¹⁰, bilim sınıflaması, çok farklı kaynaklardan beslendiği için, aralarında kimi benzerlikler olmakla birlikte Aristotelesçi (meşşâî) gelenekten bir ölçüde farklılaşmaktadır. Zira onların düşüncelerinin Babil, Hint, İran, Yunan, Harran düşüncesinden ve bu bölgelerde yetişmiş önemli düşünürler arasında yer alan Hermes Tirismegistus, Pythagoras, Aristoteles, Platon, Batlamyus, Euclides, Nicomachos, Galen ve yine anılan bölgelerde şöhrete ulaşmış felsefi akımlar arasında yer alan Pythagorculuk ve yeni Platonculuk gibi çok farklı kaynaktan beslendiği ve eklettik bir nitelik taşıdığı bilinmektedir.¹¹ Yine, İhvan es-Safa topluluğunun ortaya koyduğu bilim sınıflamasının farklılaşmasında, Sii-Bâtınî eğilimlerine paralel olarak siyasal bir misyon yüklenmeleri ve risalelerini kendi topluluk üyelerinin eğitimi için yazmış olmalarının da önemli bir rolünün olduğu sezinlenmektedir. Çünkü onların bilim sınıflaması, salt bilimleri tanıtmaktan çok, üyelerinin eğitimi gibi pratik bir hedef gütmektedir ve üyelere ruhanî ve ahlakî yücelişleri için adeta bir eğitim programı sunmaktadır. Bu nedenle İhvân es-Safâ'nın bilimleri sınıflaması ilgiye değerdir. Biz bu makalede, İhvân es-Safâ'nın, bilimin cinsleri (fasl fî ecnâs el-ulûm) başlığı altında tartıştığı, bilginin, eğitimin ve öğretimin neliği, bilgi elde etmeye dönük olan soruları ve bunlara bağlı olarak bilim sınıflamasını ele almayı; bu sınıflamanın eğitimbilimsel değerini ve İhvân üyelerinin ahlakî ve ruhanî yücelişlerindeki işlevlerini ortaya koymayı amaçlamaktayız.

2. İhvan es-Safa'da Bilim Eğitimi ve Amacı:

İhvan es-Safa topluluğunun kaleme aldığı risaleler, bir bütün olarak değerlendirildiklerinde üyelerin eğitimi hedeflediklerinden¹², risalelerde sunulan bilgilerin, bireylerin gelişimleri ve yetileri dikkate alınarak somuttan soyuta, basitten karmaşığa doğru ilkesi ışığında düzenlendiği ve üyelerin geçmesi arzulan ahlakî aşamalara uygun olarak planlandığı görülür.¹³ Bireylerin ahlakî gelişimleri esas alınarak belirlenmiş olan aşamalarda, bireylerin yaşa bağlı gelişimleri de belli ölçülerde göz önünde bulundurulmuştur. Zira, İhvân es-Safâ, daha çok, yaşam boyu öğrenme ilkesi ışığında değerlendirilebilecek olan yetişkin eğitime yönelik olarak planlanmış gibi gözüken risalelerinde, 15 yaş ile başlayan, 30, 40, 50 ve üzeri

yaşlara değin uzanan belli yaş aşamalarından söz etmektedir.¹⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bu aşamalar, üyelerin bilim eğitimi aracılığıyla aydınlanma yolunda geçmeleri gereken aşamalardır. Bu aşamalar Ihvân es-Safâ'ya bakılırsa şunlardır:

a. Adaylık ya da Çıraklık Aşaması:

Bu aşama, yaşı en az 15 olan keskin anlayışa sahip, kalp temizliği gösteren ve çeşitli mesleklerde görev yapan, dürüst ve merhametli (el-ebrâr ve er-ruhamâ) bireyleri kapsamaktadır ve anlaşıldığı kadarıyla Ihvân es-Safâ topluluğunun üyesi olmanın ilk merhalesini temsil etmektedir.

b. Liderlik Aşaması:

Bu aşama, en az 30 yaşına ulaşmış, şefkatli, halkın yönetim işlerinde pratik düşünmeyi öğrenmiş yöneticilerden (el-ahyâr ve el-fuzala) oluşmaktadır. Bunlar, öyle gözüktüyor ki, Ihvân es-Safâ topluluğunun üyeleri arasında siyasal misyon yüklenmeye aday kimseleri temsil etmektedir.

c. Hakimlik ya da Meliklik Aşaması:

Bu aşama, 40 yaşını doldurmuş, kendisine itaat etmek için çağrılan ve tanrısal yasa tarafından desteklenen, soğuk kanlılık içinde kurtuluş için savaşıma gücü olan kimseleri kapsamaktadır. Ihvân es-Safâ'nın bu aşamayı 40'lı yaşlara özgü kılması, Hz. Muhammed'in peygamberliğe ulaşma yaşıyla çakışmaktadır ve büyük bir olasılıkla, Hz. Muhammed'in tanrısal vahye ulaştığı ilk zaman dilimi dikkate alınarak belirlenmiştir.

d. Peygamberlik ya da Meleklik Aşaması:

50 ve daha ileriki yaşlara karşılık gelen bir aşamadır ve bu aşamada, bireyler, Tanrı'nın inayetiyle hakikati doğrudan elde ederler ve tanrısal olan melekut alemine yükselme imtiyazını kazanırlar. Meleklik aşaması da denen bu son aşamaya, Hz. İbrahim, Hz. Yusuf, Hz. İsa ve Hz. Muhammed gibi peygamberler ve Socrates, Pythagoras gibi filozoflar ulaşmışlardır. Ihvân es-Safâ'ya göre üyelerin bilim eğitimi ve Tanrı'nın inayeti ile ulaşması arzulanan en üst aşama budur.¹⁵

Ihvân es-Safâ, yukarıda söz konusu ettiğimiz 4'lü aşamaya uygun olarak planladığı ve risalelerinde sunduğu eğitim programıyla, insanların dünyaya tamah etmelerinin, dünya şehvetlerine ve lezzetlerine olan yönelimlerinin önünü kesmeyi, nefislerini ıslah ederek madde ve maddi ilintilerden mümkün olduğunca arınmalarını, içe yönelerek tanrısal aydınlanmayı gerçekleştirmelerini ve yüzlerini, nesnelere dünyası yerine tanrısal aleme döndürmelerini sağlamayı amaçlamaktadır.¹⁶ Onlarca da, tıpkı Aristoteles, onun Yeni Platoncu yorumcuları ve onlara uyan İslam Aristotelesçilerinde olduğu gibi madde ve maddi ilintiler kötüdür ve hakikate ulaşmak için onlardan mümkün olduğu ölçüde arınmak gerekir. Bu, Ihvân es-Safâ topluluğunun tümellerin bilgisine yönelmiş bilime ve bilim eğitime yüklediği en temel işlevdir. Zira Ihvân es-Safâ'nın yaşadığı ortaçağda bilim, bugün anladığımız anlamda nesnelere dünyasını, kendi iç-örgüsü içinde anlamak, onu denetim altına almak ve insan yararına kullanmak yerine, erekselci bir tutumla, insanın Tanrı'ya yönelimini sağlamaya, manevi arınmayla maddi olan her şeyden uzaklaşarak tanrısal alana uzanmaya, tanrısal ilhamları elde etmeye ve daha çok ahiret saadetini sağlamaya dönüktür. Nitekim Ihvân es-Safâ şöyle demektedir:

“...felekî tümel nefis, bil fiil bilicidir; oysa tikel nefis kuvve halinde bilicidir. Her tikel nefis, bilgisini artırır, sanatını sağlam yaparsa, tümel nefse yaklaşır ve yaklaşması nispetinde de ona benzer. Nitekim felsefe, insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemesi olarak tanımlanmıştır... İnsan, mal ile nasıl dünya lezzetlerini elde eder ve yaşamını kolaylaştırırsa, tıpkı bunun gibi, nefis de bilim sayesinde, ahiret yurdunun lezzetlerini elde eder. Nefis, bilgi sayesinde Tanrı'ya yaklaşır.”¹⁷

Bu yüzden risalelerde yer alan bilimlerin sıralanışı ve bilim sınıflaması, insanları, nesnelere dünyasından adım adım metafiziğe, bir diğer deyişle tanrısal alana yönlendirecek bir biçimde planlanmış ve bu sınıflamada tüm bilimler ilahiyata/metafiziğe bir hazırlık olarak düşünülmüştür. Nitekim Ihvân es-Safâ, bilimlerin amaçlarından söz ederken, bilim eğitiminin ve bilimlerin götüreceği son nokta konusunda şöyle demektedir:

“Ey kardeşim -Tanrı seni kendisinden bir ruh ile desteklesin- filozofların matematiksel (riyâziyyât) bilimlerde akıl yürütmelerinin maksadı, öğrencileri onlar aracılığıyla, tabiat bilimlerine doğru yol almalarını sağlamak, tabiat bilimlerinde akıl yürütmelerinin amacı ise, filozofların en üst amacı olan ilahî/metafizik bilimlere yükselmelerini ve elde etmelerini sağlamaktır. Bu yolun nihayetinde hakiki bilgiler elde edilmiş olur.”¹⁸

3. Bilgi, Eğitim ve Öğretim Kavramları:

Ihvân es-Safâ, topluluk üyelerinin eğitiminde, ruhanî yücelişlerinde ve Tanrı'ya yaklaşımlarında eğitim programı hizmeti gören bilim sınıflamasını ortaya koymadan önce, bilginin ve bileninin neliği, bilgi elde etmek için hangi soruların sorulması gerektiğini ele alır. Onlarca bilim eğitiminde ve bilim eğitimiyle elde edilecek ürünlerin kazanılmasında ilk aşama, bilgi, bilinen ve bu ikisine yönelik soru ve yanıtları bilmektir.¹⁹ Bunlar bilinmeden bireylerin ahlakî açıdan arınmalarına zemin hazırlayan bilim eğitiminde bir adım öteye gitmek olanaksızdır. Zira Ihvân es-Safâ'ya göre, bilgi talep edenin, bilginin ve bilinenin neliğini bilmesi, soru sorması, yanıtını alırken susması, dinlemesi, öğrendikleri üzerinde düşünmesi, öğrendiklerini tekrar etmesi, onu eyleme geçirmesi, özünde doğruluğu istemesi, Tanrı'nın kendisine olan nimetini sıkça zikretmesi, kendisine hoş gelen dünyevi arzuları terk etmesini gerektirir.²⁰ Nitekim Ihvân es-Safâ şöyle demektedir:

“Bilgiyi talep eden ve nesnelerin hakikatini araştıran kimsenin öncelikle, bilginin ve bilinenin ne olduğunu bilmesi ve bunları elde etmek için kaç tür sorunun sorulduğunu ve bu soruların yanıtlarının neler olduğunu öğrenmesi gerekir.”²¹

Anılan yolu takip ederek bilim öğrenen kimse, Ihvân es-Safâ'ya göre, dünyada şeref, fakirse zenginlik, zayıfsa kuvvet, Tanrı'ya uzaksa yakınlık, noksansa kudret, cimri ise cömertlik ve bunu gibi pek çok ahlaki özellik kazanır. Bu özelliklerin en önemlisi onlarca, Tanrı korkusudur; zira, Kur'an Tanrı'dan en çok bilgin (âlim) kulları korkar demektedir. Bu korku, onlarca, insanın ahiret saadetini elde etmesinin temelini oluşturmaktadır.²²

Ihvân es-Safâ'nın bilim eğitimi ve bu eğitime temel oluşturan bilim sınıflamasına giriş olarak kabul ettiği bilginin ve bilineninin neliğine ilişkin çözümleme, bilginin tanımıyla başlar. Onlara göre bilgi, bileninin nefsinde bilineninin suretinin oluşmasından başka bir şey değildir.²³ Bu tanım, Aristoteles kökenli bir tanımdır ve çoğu İslam filozofunda aynı biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Bilginin zıttı bilgisizliktir ve bu bilineninin suretinin nefiste yokluğudur; bu yokluk sırf yokluk anlamına gelmez.²⁴ Ihavân es-Safâ, bu bağlamda, Aristotelesçi terminolojiye başvurarak, bileninin (âlim) nefsinin bilfiil/eylemsel olarak bilir halde iken, öğrenenlerin nefsinin, kuvve/yetenek halinde bilir durumda olduğunu kaydeder. Yani onlarca, tikel olarak insanların yeteneklerinde farklılıklar olsa da, tümel olarak insan türünün bilgiyi öğrenme yeteneği bulunmaktadır.²⁵ Bu yeteneğin açığa çıkarılması için, öğrenenin bir öğreticiye gereksinimi

vardır; çünkü Aristotelesçi gelenekte, kuvveden/yetenek halden fiile/eyleme geçiş, bir dış ilkeyi gerekli kılmaktadır. Bu açıdan öğrenme ve öğretme, kuvve/yetenek halinde olan şeyin fiil/eylem haline çıkarılmasıdır. Bu yetenek halden eylem hale geçiş, İhvân es-Safâ'ya göre, bilene (âlim) nispet edildiğinde, öğretme; öğrenciye nispet edildiğinde ise, öğrenme adını alır ve insan öğrendikçe Tanrısal aleme doğru yolculuğa çıkar.²⁶ Ancak burada İhvan es-Sâfâ'da, öğretici olanın, tanrısal aydınlanmaya ulaşmış kimseler için, dindeki meleklerle ilişkili görülen tümel akıl ya da tümel nefis gibi metafizik ilkeler, sıradan insanlar için ise, tanrısal aydınlanmaya kavuşmuş seçkin insanlar olduğunu kaydetmek gerekir.²⁷ Bu anlayış İhvân es-Safâ'nın kuramsal bilgiyi tanrısal esine indirgemesinin bir sonucudur ve aynı anlayışın izleri Kindî, Fârâbî ve İbn Sîna gibi düşünürlerde de bulunmaktadır.²⁸

4. Bilim Eğitime Temel Oluşturan Bilimsel Sorular:

İhvân es-Safâ'ya göre, bilim eğitimi, bilginin ve bilinenin neliğinin bilinmesine bağlı olarak, bilimlere giriş niteliğinde olan sorular ve yanıtlarının da bilinmesini gerektirir. Zira sorular ve yanıtları bilinmeden bilim öğrenilemez. Bu nedenle, İhvân es-Safâ, bilimde sorulan temel sorular ve yanıtları üzerinde önemle durur. Onlarca bu sorular dokuz tanedir ve bilim eğitiminde temeldir. Tüm bilimleri öğrenmede önemli bir adımı oluşturan bu soruları “felsefi/mantıkî sorular” olarak nitelendiren” İhvân es-Safâ,²⁹ kendi bilim sınıflamalarının ve bilime ilişkin açıklamalarının anlaşılabilirliğini sağlamak için bu soruları ve yanıtlarını ayrı ayrı ele alır. Bu bilimleri öğrenme konusunda belli bir aşamanın ve belli bir metodolojinin izlenmesi açısından oldukça önemli ve anlamlıdır. İhvân es-Safâ'da dile gelen ve mantık üzerinde duran Kindî, Fârâbî, İbn Sîna ve Gazzâlî gibi düşünürlerde de karşılaştığımız bu sorular, ortaçağ İslam dünyasında bilim eğitiminin ve bilimin nasıl yapıldığı, bilim eğitimine yüklenen işlevlerin neler olduğu konusunda da önemli ip uçları vermektedir. Bu nedenle bu sorular ve yanıtları üzerinde durmak gerekmektedir.

Bu soruların ilki, “*var mı*” (*hel*) sorusudur. İhvân es-Safâ'ya göre bu soru, bir şeyin varlığını ya da yokluğunu araştırmak için sorulan ontolojik kökenli bir sorudur ve yanıtı evet ya da hayırdır.³⁰ Bu, iki değerli Aristoteles mantığının İhvân es-Safâ üzerindeki etkisini göstermektedir; zira Aristoteles mantığının etkisi altında kalan ortaçağ düşünürlerine göre,

üçüncü halin imkansızlığı ilkesi uyarınca, bir şey ya vardır ya da yoktur; bu konuda üçüncü bir hal olanaksızdır. Oysa, varlığa ilişkin sorgulamalarda “vardır ya da yoktur” yanıtları, insanın bilgi araçlarıyla koşulludur; bu yüzden iki değerli mantık sorunlara yol açabilecek niteliktedir. Zira, var mıdır sorusuna evet ya da hayırın dışında, çağdaş mantıkçıların da ileri sürdüğü gibi, şu anki bilgi araçlarımızın eksikliğine gönderme yaparak, belirsizliğe gönderme yapan yanıtlar da vermek olasıdır. Söz gelimi, atom parçalanana değin, atom altı varlıkların/kuarkların varlığı ile ilgili olarak evet ya da hayır demek olanaksızdı. Aynı şey bu gün de geçerlidir; zira, atom altı parçacıkların/kuarkların gerisinde ne var sorusu henüz belirsizdir. Aynı durum ufoların varlığı için de söz konusudur; şu anki bilgi olanaklarımıza göre ne kesin olarak var, ne de yok demek olanaklıdır. Çünkü durum belirsizdir. İhvân es-Safâ’ya göre, bilim eğitime temel oluşturan ikinci soru, “nedir” (*mâhüve*) sorusudur. Bu soru, İhvân es-Safâ’ya göre, ontolojik kökenli olan var mıdır sorusuna evet yanıtı verildiğinde sorulması gereken bir sorudur ve bir şeyin hakikatini araştırır. Bir şeyin hakikati, ya tam ya da eksik tanımla (*resm*) bilinir.³¹ Bu saptama, ortaçağ biliminin Aristoteles kökenli, tanıma dayalı yapısını yalın bir biçimde göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, İhvân es-Safâ’ya göre, tüm var olanlar, bileşik ve basit olmak üzere ikiye ayrılır. Bileşik varlığın hakikati ancak onu oluşturan parçalar bilindiğinde bilinir. Söz gelimi, çamurun (*tîn*) hakikati nedir denildiğinde, onu oluşturan su ve topraktan söz edilir ve bu ikisinin karışımı olduğu söylenir. Bu yüzden onlarca, herhangi bir bileşik şeyin hakikati sorulduğunda, yanıt olarak parçaları söylenmelidir. İhvân es-Safâ’nın ileri sürdüğü anlayış, bu gün ulaştığımız sonuçlar açısından oldukça yetersizdir; zira bu gün bütünün onu oluşturan parçalarından daha fazla ve farklı bir şey olduğunu biliyoruz. Söz gelimi araba onu oluşturan parçaların toplamından başka bir şeydir ve parçaların sahip olmadığı farklı özelliklere sahiptir. İhvân es-Safâ’ya göre, eğer nesne bileşik değil de basit ise, en özel sıfatı aracılığıyla hakikati bilinir. Söz gelimi, heyulanın hakikati nedir diye sorulursa, sureti kabul eden basit cevherdir diye yanıt verilir. Eğer, suret nedir diye sorulursa, bir şeyi o şey yapan şeydir yanıtı verilir.³² Görüldüğü gibi İhvân es-Safâ’ya göre, bir şeyin hakikati tanımla bilinmektedir. Tanımı tam ve eksik olarak ikiye ayıran İhvan es-Safâ’ya göre, tam tanım, bileşikler için, eksik tanım ise, basit varlıklar için söz konusudur. Bu yüzden onlar, bilim eğitimi alan öğrencilere şu öğüdü salık vermektedir:

“Herhangi bir şeyin hakikati sorulduğunda, yanıt vermek için acele etme. Aksine hakkında soru sorulan şeyin basit mi, yoksa bileşik mi olduğunu öğren ve ona göre yanıt ver.”³³

Bilim eğitime temel oluşturan üçüncü soru, “kaç” (*kem*) sorusudur. Bu soru bir şeyin miktarını sormayı hedefler. Ortaçağda miktara yüklenen anlam günümüzde nicel açıklamalara ağırlık veren biliminden önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Çünkü İhvân es-Safâ’ya göre, nesnelerin özüne ilişkin miktar iki türdür. İlki, bitişik, ikincisi ise ayrıktır. Onlarca nesnelerin özüne bitişik olan miktar beşe ayrılır. Bunlar, nokta (*hat*), çizgi (*sath*), cisim, mekan ve zamandır. Ayrı olan ise, onlarca, iki türdür. İlki sayı, ikincisi ise, harekettir. Onlara göre, bunların hepsi için, kaç sorusu sorulur.³⁴ Bilim öğrencisinin bilmesi gereken dördüncü soru, “nasıl” (*keyfe*) sorusudur. Bu soru da, İhvân es-Safâ’ya göre, bir şeyin sıfatını araştırır. Onlarca sıfatın bir çok türü bulunmaktadır.³⁵ Beşinci soru olan “hangi şey” (*eyyü şey*) sorusu, bütünü bir parçasını ya da bütünü bir kısmını araştırmak için sorulur. Söz gelimi, yıldız doğdu denildiğinde hangi yıldız diye sorulabilir; çünkü yıldız çoktur. Oysa aynı soru, tek olan güneş ya da ay için sorulamaz.³⁶ Bilim eğitime temel oluşturan altıncı soru, “nerede” (*eyne*) sorusudur. Bu soru İhvân es-Safâ’ya göre bir şeyin mekanını ya da rütbesini öğrenmek için sorulur. Mekan ve rütbe arasındaki fark bulunmaktadır. Bu fark şudur: Mekan bazı cisimler için kullanılır, oysa, rütbe ruhani cevherler için kullanılır. Söz gelimi, Zeyd nerede diye sorulduğunda, evde, mescide, pazarda vb. yanıt verilebilir. Nefs nerede diye sorulduğunda ise, aklın altında, tabiatın üstünde denilerek rütbesi ile yanıt verilir. Aynı durum sayılar için de geçerlidir. 5 sayısı nerde denildiğinde, 4 den sonra, altıdan önce diye yanıt verilir.³⁷ Yedinci soru, “ne zaman” (*metâ*) sorusudur. Bu soru bir şeyin oluş zamanını araştırır. İhvân es-Safâ’ya göre bir şeyin oluş vaktini gösteren zaman üçe ayrılır. İlki, dün deyişimizde olduğu gibi mazi, ikincisi, yarın deyişimizde olduğu gibi gelecek, üçüncüsü ise, bugün deyişimizde olduğu gibi şu andır. Onlarca aynı durum, saat, ay ve yıllar içinde geçerlidir.³⁸ Sekizinci soru olan “niçin” (*lime*) sorusu ise, bir şeyin nedenini (illet) araştırır. Bu soru, bu gün bilimin sorduğu neden sorusundan oldukça farklıdır. Zira neden sorusu, bu gün anladığımız gibi olgular arasındaki doğal neden-sonuç ilişkisini, niçin sorusu ise, olguların niçin öyle olduğunu öğrenmeyi amaçlar. İhvân es-Safâ’ya göre, tıpkı Aristoteles’te olduğu gibi, yaratılmış olan her şeyin dört nedeni bulunmaktadır. Aristoteles’te dile gelen bu nedenler, maddî (ille heyûlâniyye), biçimsel (ille sûriyye), etkin (ille fâ’iliyye) ve

erek neden (ille tamâmîyye) olarak sıralar. Söz gelimi Ihvân es-Safâ'ya göre, sandalyenin maddî nedeni tahta, sûrî nedeni biçimi, etkin nedeni marangoz, erek nedeni ise, üzerinde oturulmasıdır.³⁹ Ihvân es-Safâ anılan neden anlayışıyla Aristoteles kökenli olan ve ortaçağda egemen olarak kabul edilen erekselci neden anlayışını tekrar etmekte ve erekselci bilim imgesi savunmaktadır. Onun böylesi bir bilim imgesini savunması nedensiz değildir; çünkü, erekselcilik, sonunda insanı metafiziğe, bir diğer deyişle ilahiyata iletmektedir. Ihvân es-Safâ'nın bilim eğitime hedef olarak koyduğu Tanrı'yı ve eylemlerini bilme ve Tanrı'ya benzeme, ancak erekselci bir bakışla mümkün olmaktadır. Ihvân es-Safâ'nın bilim eğitime temel olarak gördüğü dokuzuncu ve son soru, "kimdir" (*men hüve*) sorusudur. Bu soru, tanıma amaçlıdır; akıl ve temyiz gücü olan varlıklar hakkında sorulur. Bu soruya ya beldesine ya soyuna ya da işine gönderme yapılarak yanıt verilir. Söz gelimi, Zeyd kimdir diye sorulursa, ya Basralıdır ya Haşimidir ya da marangozdur diye yanıt verilir.⁴⁰ Ihvân es-Safâ'ya göre bu dokuz soru ve yanıtları bilinmeden, varlıklar üzerinde akıl yürütmek ve bilim eğitime giriş yapmak olanaksızdır. Nitekim onlar şöyle demektedir:

*"Bunlar nicel sorular ve yanıtlarının özetidir. Bunlar bilinmeden, bilimler ve varlıkların hakikati üzerinde akıl yürütmek olanaksızdır. Bunlar bilimlere giriş niteliği taşımaktadır."*⁴¹

5. Bilim Eğitime Temel Oluşturan Bilim Sınıflaması:

Bilginin ve bilinenin neliği ile bilimlerin sorduğu soruları ele aldıktan sonra Ihvan es-Safâ, bilim sınıflamasına geçer. Bu sınıflama, risalaların bütününde takip ettiği bilim sınıflamasından ayrıntıda nispeten farklılaşır.⁴² Onlarca, ahlaki yücelişe temel oluşturmak üzere beşere verilen ve öğrenmesi istenen bilim cinsi, üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlar, er-riyâziyye (pratik-eğitsel bilimler), eş-şer'iyye el-va'ziyye (konulmuş şeriat) ve el-felsefe el-hakîkiyyedir (gerçek felsefe).⁴³

Ihvân es-Safâ'ya göre, er-riyâziyye, edeb/ahlak bilimi anlamına gelmektedir ve genelde, yaşamayı sağlamayı ve dünya hayatının işlerini ve pratik yaşamı düzene koymayı amaçlamaktadır.⁴⁴ Ihvan'a göre, özde, dünya hayatını ıslah etmeyi amaçlayan bu bilimin dokuz alt türü bulunmaktadır. Bunlar, okuma-yazma, dil ve nahiv, hesap ve insanlar arası ilişkiler (mu'âmelât), şiir ve aruz, kehanet ve fal, sihir ve büyü, kimya ve mekanik (hiyel), meslekler ve

sanatlar, alım, satım ve ticaret, tarım ve hayvancılık, siyer (otobiyografi) ve haber (tairh) bilimleridir.⁴⁵ Öyle anlaşılıyor ki, Ihvan, er-riyâziyye adını verdiği bilimlerle, günlük yaşamı sürdürmek için gerekli olan bilimleri kastetmekte ve tüm bireylerin yaşamlarını sürdürmeleri için bu bilimleri zorunlu görmektedir. Onun er-riyâziyye başlığı altında saydığı kimi bilimleri, İslam Aristocularının bilim olarak kabul etmediğini anımsatmak gerekir. Ihvân es-Safâ'nın gündelik yaşam için gerekli gördüğü bilgiler arasına, kehanet ve fal ile, sihir ve büyü gibi etkinlikleri dahil etmesi, sisteminde, gizemci unsurlara ve astrolojiye yüklediği önemle ilgili bir husustur⁴⁶ ve bunlar, genelde İslam dünyasında sahte bilim olarak nitelendirilmişlerdir.

Ihvân es-Safâ'ya göre, önderlik mevkiine ulaşmış bilginlerin bilmesi gereken şeri ilimler ise, nefsi tedavi etmek ve ahireti kazanmak için yasa koyucu (şâri) tarafından konulmuş bilimlerdir. Onlarca şeri bilimlerin de altı alt türü bulunmaktadır. Bunlar, tenzîl bilimi (Kur'an'a ilişkin bilimler), te'vîl (Kur'an yorumuna ilişkin bilgiler), rivayet ve haberler, fıkıh ve ahkam, arınma (riyâdiyye), zühd, tasavvuf ve rüya yorumudur. Onca tenzil bilginleri, okuyucular ve hafızlar, te'vîl bilginleri, imamlar ve enbiyaların ardılları, rivayet bilginleri hadis ehli, ahkâm bilginleri fıkıhçılar, rüya yorum bilginleri ise, yorumculardır (mu'abbirûn).⁴⁷

Üyelerin, nefislerini arındırıp, bilgelik ve meleklik aşamasına çıkmada önemli işlev yüklenen felsefi bilimlere gelince, Ihvân es-Safâ, Aristotelesçi geleneğe olduğu gibi onları da dörde ayırır. Bunlar, matematik bilimleri (riyâziyyât), mantık bilimleri (mantikiyyât), doğa bilimleri (tabiiyyât) ve ilâhiyâtır.⁴⁸ Onlar, felsefeyi, tıpkı Fârâbî'de olduğu gibi insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemeye çalışması olarak nitelendirirler⁴⁹ ve felsefi bilimleri, ilâhiyâta/metafiziğe bir hazırlık olarak görürler. Bu yüzden, onlarca, “*felsefenin başlangıcı, bilimleri sevmek, ortası, insanın gücü ölçüsünde varlıkların hakikatini bilmesi, sonu ise bilgiye uygun söz ve eylemdir.*”⁵⁰

Ihvân es-Safâ, felsefi bilimleri de kendi arasında alt sınıflara ayırır. Nitekim onlara göre, matematiksel bilimler (riyâziyyât) dört alt bilimi barındırır. Bunlar, aritmetik, geometri, yıldız bilimi (ilm en-nücûm) ve musikidir.⁵¹ Bunlardan aritmetik, sayıların mahiyetini, kemiyetini, türlerini, bu türlerin özelliklerini, sayıların birden türeme keyfiyetini, birbirilerine izafe edildiğinde oluşan sonuçları bilmekle ilgilidir.⁵² Geometri, miktarların ve uzaklıkların çeşitlerini

ve mahiyetlerini, birbirlerine izafe edildiklerinde ortaya çıkan anlamları, çizginin başlangıcı sayılan noktanın özelliklerini vb. konu edinir.⁵³ İlm en-nücûm, yıldız bilimidir. Bu bilim, feleklerin, yıldızların ve burçların sayısını, cisimlerin uzaklıklarını, hareketlerinin hızını, devirlerinin nasıllığını, tabiatlarının özelliklerini, olmadan önce oluşa olan delaletlerini bilmeye yarar⁵⁴ ve üç türü vardır. Birinci kısmıyla, feleklerin terkihi, yıldızların sayısı, burçların kısımları, uzaklıkları, büyüklükleri ve hareketleri bilinir ve buna astronomi (ilm el-hey'e) denir. İkinci kısmı, yıldızların hareketlerini bilmek için oluşturulmuş takvimleri içeren zîc cetvellerini bilmek ve bundan tarihler çıkarmak (ilm ez-zîcât), üçüncüsü ise, feleklerin devirlerinden, burçların ve yıldızların hareketlerinden, ay altı dünyada olmadan önce olacak olaylarla ilgili sonuç çıkarmaktır. Buna astroloji (ilm el-ahkâm) adı verilir.⁵⁵ Musikiye gelince o da, özde, ses ve oranları bilmeyi konu edinir. Bu bilimle, oranların mahiyeti, muhtelif cevherlere sahip nesnelere birbirlerine olan oranları, suretlerin uyumluluğu, kuvvelerin zıtlığı, farklı tabiatlara sahip şeylerin nasıl ahenkli bir biçimde birleştikleri, vb. bilinir.⁵⁶

Ihvân es-Safâ'ya göre, mantık biliminin (mantikiyyât) de beş türü vardır. İlki, Analitiklerdir ve bu şiir sanatını bilmekle ilgilidir.⁵⁷ Ihvân es-Safâ, Analitikleri yanlış ifade etmektedir; zira Aristoteles'te Analitikler, Birinci Analitikler ve İkinci Analitikler olarak ikiye ayrılmaktadır ve Birinci Analitikler, şiir değil, kıyasla ilgilidir. İkinci Analitikler ise, ispat kurallarını ve bilginin mahiyetini konu edinir. Aristoteles'te şiir kitabının adı, Poetika'dır. Onlar, ilimlerin cinsleri bölümünde Analitikleri yanlış ifade etseler de, risalelerin geneli içerisinde, özellikle mantık bölümünde bu türden bir hata bulunmamaktadır. Mantık biliminin ikincisi, Retorik'tir ve hitabet sanatını konu edinmektedir. Üçüncüsü Topika'dır ve cedel/dialektik sanatını bilmekle ilişkilidir. Dördüncüsü, Politika'dır ve Ihvân es-Safâ'ya göre burhan sanatını konu edinir.⁵⁸ Oysa Aristoteles'te, politika mantıkla ilgili bir bilim değil, siyasetle ilgili bir bilimdir ve burhan sanatıyla ilgili olan İkinci Analitikler'dir. Mantık biliminin beşincisi, Sofistika'dır. Bu da cedel ve münazaradaki eksiklikler ve mantık hatalarını bilmeye yardımcı olan bir bilimdir. Ihvân es-Safâ'ya göre, Aristoteles, bunların dışında mantıkla ilgili üç kitap daha kaleme almıştır. Bunların ilki, Burhan kitabına giriş olarak yazdığı Kategoriler, ikincisi, ibarelerden ve önermelerden söz eden Peri Hermenias, üçüncüsü ise, Birinci Analitikler'dir.

Onlarca Aristoteles, ilgisinin çoğunu, Burhan kitabına ayırmıştır. Çünkü bu kitap, doğru ile yanlış, gerçek ile hatayı, doğru görüşle yanlış görüşü, doğru inançla yanlış inancı, iyi eylemle kötü eylemi ayırmaya dönüktür.⁵⁹ Yine onlara göre, Porphyrius, mantıkla ilgili İsağoci adlı bir kitap kaleme almış ve felsefi mantığa giriş yazmıştır.⁶⁰

Ihvân es-Safâ'ya göre, felsefi bilimler arasında yer alan doğa bilimleri (tabiiyyât) ise, yedi alt bilimden oluşmaktadır.⁶¹ İlki, cismani ilkelerin bilgisidir. Bu, heyula, suret, zaman, mekan ve hareketi konu edinir.⁶² İkincisi, gök ve evren bilgisidir. Bu ise, feleklerin ve yıldızların cevherini, kemiyet ve keyfiyetini, terkiplerini ve devirlerinin illetlerini bilmekle ilgilidir. Yine bu bilim sayesinde, göksel olayların yersel olaylara etkisi, evrenin merkezinde güneşin mi yerin mi olduğu, evrende boşluğun olup olmadığı vb. bilinir.⁶³ Üçüncüsü, oluş ve bozuluştur (kevn ve fesad). Bu dört kökün, yani ateş, hava, su ve toprağın mahiyetini, göksel etkilerle nasıl birbirlerine karıştıklarını, bunlardan maden, bitki ve hayvanların nasıl oluştuklarını ve nasıl bozulmaya uğradıklarını araştırır.⁶⁴ Dördüncüsü, hava olayları yani meteoroloji bilimidir. Bu, havadaki değişimleri, havaya yıldızların tesirlerini, ısının nasıl değiştiğini vb. konu alır.⁶⁵ Beşincisi, maden bilimidir. Bu bilim, madenlerin nasıl oluştuklarını, denizde karada bulunan madenleri, onların özelliklerini vb. araştırır.⁶⁶ Altıncısı bitki (botanik) bilimidir. Bu bilim bitkilerin yeryüzünde, dağlarda, suda nasıl yetiştiklerini, yarar ve zararlarının neler olduklarını araştırır.⁶⁷ Yedincisi ise, hayvanlar bilimi (zooji)'dir. Bu bilim de, hayvanların türlerini, yeryüzünde nasıl yaşadıklarını, onların cinslerini, cesetlerinin terkiplerini, ahlaklarının farklılıklarını, yaşayış biçimlerini vb. konu edinir.⁶⁸ Ihvân es-Safâ'ya göre, tıp, baytar ilmi, tarım ve hayvancılık gibi bilimlerde doğa bilimlerine dahildir.⁶⁹ Ihvân es-Safâ'nın doğa bilimi konusunda söyledikleri Aristoteles'in ve İslam dünyasında Aristotelesçi geleneği izleyen filozofların, anılan konuyla ilgi olarak söylediklerine oldukça yakındır.

Ihvâ es-Safâ'nın felsefi bilimler içersine dahil ettikleri ve tüm felsefi bilimlerin meyvesi olarak gördükleri ilahiyat/metafizik bilimi ise, 5 alt türe sahiptir.⁷⁰ Bunların ilki, Tanrı'yı, sıfatlarını, varlıkların nasıl illeti olduğunu, varlıkları nasıl yarattığını, varlıkların ondan türeyişini (feyz), evrendeki düzeni nasıl koruduğunu, hayır ve şerrin ondan nasıl hasıl olduğunu, evrenin devamlılığını nasıl sağladığını, her şeyi nasıl tedbire bağladığını, görünen ve açık olan her şeyi

nasıl bildiğini, her şeyin başlangıçta nasıl başladığını, her şeyin sonunda nasıl sona ereceğini, her şeye nasıl kadir olduğunu, batın olan her şeyi nasıl bildiğini, kulların yapıp etmelerini nasıl görüp işittiğini, ondan başka ilah olmadığını, zalimlerin söylediklerinden nasıl uzak olduğunu bilmekle ilgilidir.⁷¹ Onun burada saydığı konular üzerinde, İslam dünyasında, daha çok kelâmcıların durduğunu, Aristotelesçi geleneğe bağlı filozofların da bu konulara ilahiyat bahsinde değindiklerini anımsatmak gerekir. İlahiyat biliminin ikincisi, ruhani şeyler bilimidir (ilm er-ruhaniyyât). Bu bilim, basit akli cevherleri, yani melekleri ve etkinliklerinin illetlerini, Tanrı'nın halis kulları olduklarını, maddeden uzak salt suret olduklarını, cisimleri kullandıklarını, birbirleriyle irtibatlarını, birbiri üzerindeki üstünlüklerini, ruhani feleklerle, cismani felekleri nasıl kuşattıklarını konu edinmektedir.⁷² İlahiyat bilimlerinin üçüncüsü, nefsanî şeyler bilimidir (ilm en-nefsaniyyât). Bu bilim, nefislerin ve ruhların doğal ve feleki cisimlere nasıl sirayet ettiklerini, onların felekleri nasıl idare ettiklerini, yıldızları nasıl hareket ettirdiklerini, hayvan ve bitkileri nasıl terbiye ettiklerini, ölümden sonra nasıl dirildiklerini, bilmekle ilgilidir.⁷³ Dördüncüsü, siyaset bilimidir. İhvan es-Safaya göre, bunun da peygambere özgü (nebevî) siyaset, sultanlara özgü (melûkî) siyaset, halka özgü (ammî) siyaset, özel (hassî) siyaset ve özsel (zâtî) siyaset olmak üzere beş türü vardır.⁷⁴ Peygambere özgü siyaset, kanunların nasıl konulduklarını, dünyada nefislerin nasıl kurtulacağını, caiz olan ve olmayan eylemleri bildiren, dinlerde yer alan kuralları, adetleri ve dinsel yasanın konuş nedenini bildiren bir siyasettir.⁷⁵ Sultana özgü siyaset, ümmetin konulmuş şeriatını muhafaza eden siyasettir. Bu siyasetin görevi, milletlerin dinsel yasalarını, bilinen emir ve nehiyelerini ihya etmektir. Bu yüzden sultanlar, peygamberlerin ardıllarıdır.⁷⁶ Halka özgü siyaset, idare edilenlerin, ahlaki, siyasi ve toplumsal yapısını bilerek topluma başkanlık etmektir. Bu tıpkı, emirlerin belde ve şehirlere yöneticilik yapması gibidir. Yine komutanın orduyu yönetmesi de bu sınıfa girer.⁷⁷ Özel siyaset, her insanın evinin tedbirini, yaşamını sürdürmesinin gereklerini bilmesidir. Ailesine, komşusuna nasıl davranacağını bilmek de bunun içindedir. İhvân es-Safâ'ya göre, bu siyaset aracılığıyla, dünya ve ahiret işlerinin yararı gözetilir.⁷⁸ Özsel siyasete gelince, bu, her insanın nefisini ve ahlakını bilmesi, şehvetini, kızgınlığını kontrol etmesi ve bu doğrultuda tüm işlerini gözetmesini bilmesiyle ilgilidir.⁷⁹ İhvân'a göre ilahiyat biliminin beşincisi, ikinci

yaratılışı yani ahireti bilmektir. Bu bilim sayesinde, cesetlerin nasıl dirildiği, ikinci yaşamda bu dünyadaki kötülerin ve iyilerin nasıl karşılık bulduğu bilinir.⁸⁰

Ihvân es-Safâ'ya göre, anılan bilimleri, belli bir sıra gözeterek hakkıyla öğrenmek, nefisleri cehaletin neden olduğu ölümden kurtarır, insanı gaflet uykusundan uyandırır, onu melekleştirerek Tanrı'ya yaklaştırır.⁸¹ Bu bilimleri öğrenmekle insan nefisini düşmüş olduğu karanlık bedenden ve nesnelere dünyasından kurtararak sonsuz mutluluğunu kazanmış olur.⁸²

6. Sonuç ve Değerlendirme:

Yukarıdaki çözümlenmeden de anlaşılacağı gibi, siyasal bir misyon yüklenmiş Ihvân es-Safâ topluluğu, üyelerinin eğitimi için belli bir eğitim programı oluşturmuş ve 52 risaleden oluşan yapıtlarında, bu programın ayrıntısını, yalın ve açık bir dille ortaya koymuşlardır. Risaleler içerisinde yer alan bilim sınıflaması, bu açıdan salt bilimleri tanıtmaya amacı gütmemektedir. Bu sınıflamanın hiç kuşkusuz en temel ögesi, üyelerin eğitiminde yol gösterici olmalarıdır. Ancak, sınıflamadaki hiyerarşinin oldukça ilgiye ve üzerinde düşünülmeğe değer olduğunu belirtmek gerekir. Zira sınıflamada, nesnelere dünyası üzerinde düşünmeye, onu anlamaya ve dönüştürmeye dönük olarak düşünebilecek olan matematik, mantık ve doğaya ilişkin bilimlerin ilahiyatın altına yerleştirildiği ve hepsinin ilahiyatın öncülü olarak gösterilmeye çalışıldığı görülmektedir. Aslında bu ortaçağ İslam dünyasında Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ gibi düşünürlerde de sıkça karşılaşılan bir durumdur ve nesnelere dünyasına erekselci bir bakışla bakmanın ve bir bütün olarak nesnelere dünyasını Tanrı'nın ve sıfatlarının bir göstergesi olarak görmenin bir uzantısıdır. Kuşkusuz, İslam kelâmcılarının sıkça ileri sürdükleri gibi, görünenin, yani nesnelere dünyasının, görünmeyene yani Tanrı'ya ve sıfatlarına kanıt olduğu fikri, modern dönemlerde, özellikle felsefe literatüründe sıkça eleştirilmiş olsa da, dinsel açıdan belli kayıtlarla onaylanabilecek bir düşüncedir. Zira inanç, özde, bilinmezliğe imanla ilgili bir tutum olsa bile, insan inandığı şeyler için deneyimlerinden kanıtlar aramaktan vazgeçmemektedir. Ancak, inançla uğraşan kelâmcıların aksine bilimle ve bilim eğitimiyle ilgilenen İslam filozoflarının kelâmcılarla aynı kanıtı paylaşmaları ve tüm bilimleri ilahiyat için bir tür giriş bilimleri konumuna indirgemeleri, İslam dünyasında, bilimlerin kendi başlarına anlamlı oldukları düşüncesinin oluşumuna engel oluşturduğunun altını çizmek gerekir. Bu açıdan, Ihvân es-

Safâ'nın, tüm bilimlerin meyvesini ilahiyat olarak göstermesi, ilahiyatın dışındaki bilimleri ona ulaştırarak bir merdiven olarak sunması, Aristoteles kökenli erekselciliğin bir uzantısıdır ve bu, İslam dünyasında teolojinin dışında doğayı ve toplumu anlamaya ve açıklamaya ve insan yararı için onları dönüştürmeye dönük bilimlerin gelişip kökleşmesinde sıkıntılar yaratan önemli nedenlerinden birisine gönderme yapmaktadır. Zira bilimsel düşünce alanında erekselcilik, nesnelerin kendinde değerini azaltmakta, erekler peşinde koşma, çoğu kez bilim insanının bilincini körleştirmekte ve yakın nedenleri görmesine engel oluşturabilmektedir. Öte yandan Ihvân es-Safâ gibi siyasi bir misyon yüklenmiş bir topluluğun, tüm bilimlerin ereğine ilahiyatı, bir diğer deyişle, Tanrı'yı bilmeyi, ona benzemeyi ve ahiret saadetine ulaşmayı oturtmalarının, siyasete yüklenen anlam açısından da çelişkili olduğunu kaydetmek gerekir. Çünkü siyaset, ortaçağlarda olduğu gibi dinle ilişkilendirilse bile, özde dünyevi bir iştir ve dünyevi iktidarı ele geçirmeye dönüktür. Ihvân es-Safâ'nın siyaseti, ilahiyat içerisine yerleştirmesi ve siyasetin de ereğine ahiret mutluluğunu elde etmeyi oturtması, dünyevi iktidarı dinsel inançları kullanarak elde etmeye dönük bir akım olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Ihvân es-Safâ topluluğu, tanrısal aydınlanmaya dönük, tasavvufî eğilimli bir topluluktur ve tek siyaseti, insanları ahirete hazırlayan bir eğitim programı sunmak ve bunun aracılığıyla dünyevi iktidarı elde etmeye çalışmaktır. İslam dünyasında, Ihvan es-Safâ'nın Şii-Batini eğilimli oldukları ve siyasi amaçlar güttükleri bilinmekle birlikte, çok fazla kovuşturmaya uğramamalarının ve yapıtlarının Sünniler arasında bile çok okunmasının nedeni de özde ahiret saadeti elde etmeye dönük bir akım olmasından kaynaklanıyor olsa gerektir.

DİPNOTLAR:

¹ Bkz. İ. Agah Çubukçu, "İslam Düşünürlerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzâlî'nin Yeri, İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, AÜİF Yayınları, Ankara 1972, s. 99-114.

² Kindî'nin, bilimlerin sınıflamasına ilişkin, **Kitâb Aksâm el-İlm el-İlahî** ve **Kitâb Mahiye el-İlm ve Aksâmihi** adlı iki yapıtının olduğu bildirilmektedir. Fakat bu iki yapıt da elimize ulaşmamıştır. Onun Aristoteles'in eserlerine dair olarak kaleme aldığı risalesi, onun bilimleri taksimi konusunda kimi ip uçları vermekte ve bilimleri, vahyî/nebevî ve aklî/beşerî olmak üzere iki ana grupta incelediği anlaşılmaktadır. Bkz. **Resâ'il el-Kindî el-Felsefiyye**, nşr.: Ebû Rise, Mısır 1950, s. 369 vd..

³ Âmirî, bilimleri, dini ve felsefi olarak ikiye ayırmakta ve dini bilimleri felsefi bilimlerden üstün saymaktadır. Dini bilimlere hadis, kelam ve fıkıhı dahil eden Âmirî, felsefi bilimleri de, fizik, matematik ve metafizik olmak üzere üçe ayırmaktadır. Onca, dilbilim dini bilimlerin, mantık ise felsefi bilimlerin bir aracı konumundadır. Bkz. Âmirî, **Kitâb el-İ'lâm bi Menâkıb el-İslâm**, nşr.: A. A. Gurâb, Kahire 1967, s. 84 vd..

⁴ Fârâbî, **Makale fi Agrad maba'd et-Tabia** adlı yapıtında bilimleri, tümel (külli) ve tikel (cüz'i) olarak ikiye ayırmakta, tabiat, hesap, hendese tıp bilimlerini tikel, metafiziği ise tümel bilimlere dahil etmektedir. **Kitâb et-Tenbîh alâ Sebîl es-Saâde**'de ise, bilimleri, nazari ve ameli bilimler olarak ikiye ayırmaktadır. Nazari bilimleri de kendi arasında riyazi, tabii ve metafizik bilimler, ameli ve medeni ilimleri ise, ahlak ve siyaset olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bilimlerin taksimine hasredilmiş yapıtı olan İhsa el-Ulûm'da ise bilimleri, dil bilimi, mantık bilimi, riyazi bilimler, tabii ve ilahi bilimler, fıkıh, kelam ve medeni bilimler şeklinde sınıflamaktadır. Bkz. Fârâbî, **İhsa'ül-Ulûm**, çeviren: Ahmet Ateş, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 57 vd..

⁵ İbn Sînâ, **Uyûn el-Hikme ve Aksâm el-Ulûm el-Akliyye** adlı yapıtlarında bilim sınıflamasına yer verir. Onca, bilimler nazari ve ameli olarak ikiye ayrılır. Nazari bilimlerin üç bölümünün olduğunu söyleyen İbn Sînâ, bunları, tabii bilimler (el-ilm el-esfel), riyazi bilimler (el-ilm el-evsat) ve ilahi bilimler (el-ilm el-a'lâ) biçiminde belirler. O, ilahi, riyazi ve tabii bilimleri de kendi arasında alt sınıflara ayırır. Tabii bilimler, asli ve fer'i olarak ikiye ayrılır. Feri olanlar, tıp, ahkam en-nücûm, feraset, rüya tabiri, tılsım ve kimya gibi bilimlerdir. Riyazi bilimler ise, sayı bilimi, geometri, heyet bilimi ve musikidir. İbn Sîna mantığı, felsefi bir bilim olarak kabul etmekle birlikte onu, nazari ve ameli felsefenin dışında tutmuştur. Bunun nedeni, onun mantığı felsefenin bir arcı olarak görmesinden kaynaklansa gerektir. Bkz. İbn Sînâ, **Aksâm el-Ulûm el-Akliyye**, Mecmuât er-Resâ'il, Mısır 1328, s. 299 vd..

⁶ İbn Rüşd'ün bilim sınıflaması, **Tehâfüt et-Tehâfüt**'te sunduğu şekliyle Fârâbî ve İbn Sîna'nın taksimine oldukça yakındır. Bkz. İbn Rüşd, **Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)**, c. I, çeviren: M. Dağ, K. Işık, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1988, ss. 615 vd..

⁷ Gazzâlî'nin hemen her yapıtında farklı bir bilim sınıflamasıyla karşılaşılır. Onun en yaygın olarak bilinen sınıflaması **İhyâ' Ulûm ed-Dîn** adlı yapıtında bulunur. O, ihya'da bilimleri şeri ve şeri olmayan olarak iki ana gruba ayırır. Onca şeri bilimlerin, usul, furu, mukaddimat ve mütemmimatı bulunmaktadır. Şeri olmayan bilimler ise, sihir ve tılsım gibi yerilen (mezzum) bilimler, tarih ve şiir gibi mübah bilimler ve hesap, tıp, siyaset, çiftçilik gibi övülen (mahmûd) bilimlerdir. Bkz. Gazzâlî, **İhyâ' el-Ulûm ed-Dîn**, c. I, Beyrut, tarihsiz, s. 22 vd.. Gazzâlî'nin çeşitli yapıtlarında görülen bilim sınıflamaları için bakınız. İ. A. Çubukçu, **age.**, ss. 108 vds.; Necip Taylan, **Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri (Bilgi, İman, Mantık)**, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1989, s. 31 vd.; Hasan Aydın, **Gazzâlî, Felsefesi ve İslam Modernizmine Etkileri**, Naturel Yayınları, Ankara 2006, s. 41 vd..

⁸ İbn Haldûn bilimleri akli ve nakli olarak ikiye ayırmaktadır. Akli bilimler, mantık, talimi bilimler, tabii bilimler, ilahi bilimlerdir. Nakli bilimler ise, tefsir, kıraat, hadis, fıkıh usulü, fıkıh, kelam, tasavvuf ve rüya tabiridir. İbn Haldun bunların dışında, dilbilim, kimya, harflerin sırları, sihir ve tılsım gibi bilimlerden de söz etmektedir. Bkz. İbn Haldun, **Mukaddime**, c. II, çeviren: Z. Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 455 vd..

⁹ Adlarına bakarak İhvân es-Safâ topluluğunun, nefislerinin arılığı ve birbirlerine bağlılıkları dolayısıyla bir araya gelmiş kişiler olduklarını söylemek olasıdır.

¹⁰ Risalelerin yazarlarının kim oldukları tartışmalıdır. Tarihi verilere bakılırsa risalelerin, Ebu Süleymân b. Ma'sher el-Bustî, Ebû el-Hasan Ali b. Hârûn el-Zencanî, Ebû Ahmed en-Nehracûrî, el-Avfî ve Zeyd b. Rifâ'a tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bkz. Zahir ed-Dîn el-Beyhakî, **Tarih el-Hukemâ el-İslam**, Dimeşk 1946, s. 35 vd.; Cemâl ed-Dîn Ebû el-Hasan Ali el-Kiftî, **Kitâb İhbâr el-Ulemâ bi Ahbâr el-Hukemâ**, Mısır 1326, s. 59; Macit Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi**, çeviren: Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992, s. 152.

¹¹ Macit Fahri, **age.**, ss. 151 vd..

¹² İhvân es-Safâ'nın eğitime bakışıyla ilgili olarak bkz. Gülnihal Küken, **Ortaçağda Eğitim Felsefesi**, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, ss. 263-275.

¹³ **Resâ'il İhvân es-Safâ ve Hullân el-Vefâ**, c. I, Beyrut, trs., s. 21-47.

¹⁴ **Resâ'il.**, c.IV. s. 57-58.

¹⁵ **Resâ'il.**, c.IV. s. 57-58.

¹⁶ **Resâ'il.**, c.I, s. 261, 262 ve 347 ve 356.

¹⁷ **Resâ'il.**, c.I, s. 399.

¹⁸ **Resâ'il.**, c. I, s. 75-76.

¹⁹ **Resâ'il.**, c.I, s. 262.

²⁰ **Resâ'il.**, c.I, s. 347-348.

²¹ **Resâ'il.**, c. I, s. 262.

- ²² **Resâ'il.**, c.I, s. 348.
- ²³ **Resâ'il.**, c. I, s. 262 ve 399.
- ²⁴ **Resâ'il.**, c. I, s. 262.
- ²⁵ **Resâ'il.**, c. I, s. 262.
- ²⁶ **Resâ'il.**, c. I, s. 262-399.
- ²⁷ **Resâ'il.**, c.I, s. 399.
- ²⁸ Hasan Aydın, **İslam Düşünce Geleneğinde Din-Felsefe ve Bilim**, Naturel Yayınları, Ankara 2005, ss. 14-34.
- ²⁹ **Resâ'il.**, c. I, s. 262.
- ³⁰ **Resâ'il.**, c. I, s. 262.
- ³¹ **Resâ'il.**, c. I, s. 262-263.
- ³² **Resâ'il.**, c. I, s. 263.
- ³³ **Resâ'il.**, c. I, s. 263.
- ³⁴ **Resâ'il.**, c.I, s. 263-264.
- ³⁵ **Resâ'il.**, c.I, s. 264.
- ³⁶ **Resâ'il.**, c.I, s. 264.
- ³⁷ **Resâ'il.**, c.I, s. 264-265.
- ³⁸ **Resâ'il.**, c.I, s. 265.
- ³⁹ **Resâ'il.**, c.I, s. 265.
- ⁴⁰ **Resâ'il.**, c.I, s. 265-266.
- ⁴¹ **Resâ'il.**, c.I, s. 266.
- ⁴² İhvân es-Safâ, risalelerine, matematiksel bilimlerle (riyaziyyât) başlar. Matematiksel bilimler bölümü 14 risaleyi kapsar. Bunlarda ele alınan konular, sayılar, geometri, astronomi/astroloji, musiki, coğrafya, sayıların birbirine nispeti ve geometri, ilmi-nazari sanatlar, ameli sanatlar, ahlak, İsgoci, katagoriler, Peri Hermenias, birinci analitikler, ikinci analitiklerdir. Doğa bilimleri (tabiiyyât) bölümünde ise, 17 risaleye yer vermektedir. Bunlarda ele alınan konular ise, heyula ve suret, gök ve alem, oluş ve bozuluş, yüce etkileyiciler (el-êsêr el-ulviyye), madenler, tabiatın mahiyeti, bitkiler, hayvanlar, cesedin terkibi, duyu ve duyulurlar, sipermin rahme düşmesi, insan küçük evrendir, insanın maarif üzerindeki gücü, ölüm ve hayatın mahiyeti, cismani, ruhani elem ve lezzetler, dillerin ihtilafının illetleridir. Akli Nefs (en-nefsâniyye el-akliyye) adlı bölümde ise, 10 risale yer almaktadır. Bu risalelerin konuları ise şunlardır: Akli ilkeler, alem büyük insandır, akıl ve akledilirler, tabiatlar (ekvâr), devirler, çağların, asırların, zamanın ve dehrin ihtilafı, aşkın mahiyeti, dirilme, kıyamet, hesap ve miracın mahiyeti, hareket türleri, illetler ve iletiler, tanımlar. İlahi-şeri ve dini adını taşıyan bölümde ise, 11 risale yer almaktadır. Bu risalelerde sırasıyla, görüşler ve mezhepler, Tanrı'ya ulaşan yolun mahiyeti ve Tanrı'ya ulaşma (vusûl), İhvân es-Safân'ın itikadının açıklanması, topluluğun keyfiyeti, imanın mahiyeti, ilahi kanunların mahiyeti ve şeriatın ortaya konulması, Tanrı'ya davetin keyfiyeti, ruhani varlıkların ve fiillerinin keyfiyeti, siyaset ve sihrin mahiyetidir. Bkz. **Resâ'il.**, c.I, s. 21-46.
- ⁴³ **Resâ'il.**, c.I, s. 266.
- ⁴⁴ **Resâ'il.**, c.I, s. 266.
- ⁴⁵ **Resâ'il.**, c.I, s. 266-267.
- ⁴⁶ **Resâ'il.**, c. I, s. 114-157.
- ⁴⁷ **Resâ'il.**, c.I, s. 267.
- ⁴⁸ **Resâ'il.**, c.I, s. 49 ve 267.
- ⁴⁹ **Resâ'il.**, c.I, s. 399.
- ⁵⁰ **Resâ'il.**, c.I, s. 48-49.
- ⁵¹ **Resâ'il.**, c.I, s. 267.
- ⁵² **Resâ'il.**, c.I, s. 267.
- ⁵³ **Resâ'il.**, c.I, s. 267.
- ⁵⁴ **Resâ'il.**, c. I, s. 267.
- ⁵⁵ **Resâ'il.**, c.I, s. 114.
- ⁵⁶ **Resâ'il.**, c.I, s. 267-268.

- ⁵⁷ **Resâ'il.**, c.I, s. 268.
⁵⁸ **Resâ'il.**, c.I, s. 268.
⁵⁹ **Resâ'il.**, c.I, s. 268.
⁶⁰ **Resâ'il.**, c.I, s. 269.
⁶¹ **Resâ'il.**, c.I, s. 280.
⁶² **Resâ'il.**, c.I, s. 280.
⁶³ **Resâ'il.**, c.I, s. 280.
⁶⁴ **Resâ'il.**, c.I, s. 280.
⁶⁵ **Resâ'il.**, c.I, s. 280.
⁶⁶ **Resâ'il.**, c.I, s. 280.
⁶⁷ **Resâ'il.**, c.I, s. 281.
⁶⁸ **Resâ'il.**, c.I, s. 281-282.
⁶⁹ **Resâ'il.**, c.I, s. 282.
⁷⁰ **Resâ'il.**, c.I, s. 282.
⁷¹ **Resâ'il.**, c.I, s. 282.
⁷² **Resâ'il.**, c.I, s. 282-283.
⁷³ **Resâ'il.**, c.I, s. 283.
⁷⁴ **Resâ'il.**, c.I, s. 2823.
⁷⁵ **Resâ'il.**, c.I, s. 2823.
⁷⁶ **Resâ'il.**, c.I, s. 2823-284.
⁷⁷ **Resâ'il.**, c.I, s. 284.
⁷⁸ **Resâ'il.**, c.I, s. 284.
⁷⁹ **Resâ'il.**, c.I, s. 284.
⁸⁰ **Resâ'il.**, c.I, s. 284-285.
⁸¹ **Resâ'il.**, c.I, s. 399-400.
⁸² **Resâ'il.**, c.I, s. 399.